

Karina Zajac-Haduch

Czas w rosyjskiej przestrzeni językowo-kulturowej

Pojęcie czasu a język i kultura

„Czas [...] wydaje się prostym narzędziem do mierzenia drobnych zmian, szkolną linijką z uproszczoną podziałką – to zaledwie trzy punkty: było, jest i będzie”¹ – pisze Olga Tokarczuk w powieści *Bieguni*. O pozornej przejrzystości tej nieskomplikowanej metaforyczno-gramatycznej definicji zagadkowego i pełnego paradoksów fenomenu, jakim jest czas, świadczy czasownik *wyduje się*. Sytuuje on próbę określenia przez pisarkę istoty czasu w sferze domysłów, mniemań, a nawet złudzeń.

Na iluzoryczność zjawisk temporalnych zwraca uwagę w swych filozoficznych dociekaniach² Nikołaj Bierdiajew. Zastanawiając się nad współtworzącymi pojęcie czasu trzema składnikami: przeszłością, terażniejszością i przyszłością, dochodzi do wniosku, że właściwie ich nie ma. Teraźniejszość istnieje tylko jako nieskończenie mała chwila, w której przeszłość minęła, a przyszłości jeszcze nie ma, ale która sama w sobie reprezentuje jakiś abstrakcyjny punkt, który nie jest realny. Przeszłość jest nieuchwytna, ponieważ już nie istnieje. Przyszłość jest nieuchwytna, ponieważ jeszcze nie istnieje. Okazuje się, że nić czasu jest rozdarta na trzy części, nie ma czasu rzeczywistego. To wchłanianie jednej części czasu przez inną część czasu prowadzi do pewnego rodzaju dematerializowania się całej rzeczywistości i wszelkiego bytu w czasie³.

Spostrzeżenia jednego z największych myślicieli prawosławnych XX wieku wydają się korelować z ustaleniami fizyki kwantowej, zgodnie z którymi na poziomie

¹ O. Tokarczuk, *Bieguni*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2007, s. 204.

² W filozofii, która była i pozostaje główną dziedziną wiedzy, opisującą kategorię czasu, często zakłada się, że czas jako pojęcie podstawowe nie podlega eksplikacji lub jego eksplikacja, ze względu na mnogość pojęć ją współtworzących, jest kwestią dyskusyjną. Wyróżnić można trzy podejścia, zgodnie z którymi czas jest traktowany jako: 1) byt samoistny, 2) byt relacyjny, 3) forma poznania rzeczywistości; por. J. Rokoszowa, *Czas a język. O asymetrii reguł językowych*, Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1989, s. 24–25; M. Szulakiewicz, *Czas i to, co ludzkie. Szkice z chronozofii i kultury*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2011, s. 25–33).

³ С.А. Аскольдов, *Время и его преодоление*, [в:] *На переломе. Философские дискуссии 20-х годов*, сост. П.В. Алексеев, Издательство политической литературы, Москва 1999, с. 402–410.

materii czas nie istnieje⁴. Istnieje natomiast dzięki człowiekowi, który, jako świadomy obserwator zmian, jest w stanie doświadczać jego upływu⁵. Przekonanie, że czas jest fundamentalnym elementem społecznego funkcjonowania ludzi, pozwala spojrzeć nań jako na kategorię kultury:

Czas – miernik trwania, jedna z kluczowych wartości tożsamości kulturowej, kształtujących życie jednostki i zbiorowości. Ma charakter wartości zinterioryzowanej (uewnętrznionej), co oznacza, że kształtuje na poziomie przedrefleksyjnym czy też bezrefleksyjnym stosunek przedstawicieli danej kultury (społeczeństwa) do rzeczywistości. Większość przedstawicieli danej kultury nie zdaje sobie sprawy, że sposób, w jaki postrzegają oni czas, jest w nich wpisany kulturowo i sądzą, że jest naturalny i oczywisty, dopiero w zderzeniu z przedstawicielami innych kultur ujawnia się jego względność⁶.

Sposób percepcji czasu wskazuje na pewne specyficzne właściwości w sposobie widzenia świata przez poszczególne wspólnoty charakteryzujące się określoną przestrzenią kulturową. Wystarczy wyobrazić sobie przedstawicieli dwóch różnych, aczkolwiek pozostających w kręgu europejskim, nacji – Włocha i Szweda, którzy umawiają się na spotkanie. Przywiązany do idei punktualności Szwed przychodzi kilka minut przed czasem, a Włoch przyzwyczajony do społecznie akceptowanego większego poczucia swobody spóźnia się dwadzieścia minut. Wywołuje to irytację Szweda, który uważa spóźnienie za przejaw braku szacunku, Włoch czuje się natomiast urażony małostkowością Szweda. Choć żaden z nich nie miał złych intencji, poróżniło ich odmienne podejście do czasu⁷.

Przestrzeń kulturowa danej wspólnoty determinuje więzi zgodnie z kreowaną przez tę przestrzeń aksjologią. Ujawnia się to w wartościach uznawanych i odczuwanych, stanowiących kodyfikacje psychospołeczne, przekazywanych przede wszystkim za pośrednictwem języka, który, jak każdy wytwór uwarunkowany społecznie, posiada cechy stanowiące podstawę identyfikacji i przynależności do danej przestrzeni kulturowej⁸.

Pojęciem determinującym procesy percepcji w każdym systemie językowym jest tzw. kod kulturowy, rozumiany jako „jako splot kulturowych i społecznie uwarunkowanych elementów, przez pryzmat których nadajemy (najczęściej nieświadomie) rzeczom i zjawiskom określone znaczenia”⁹.

Na fakt, iż stosunek do czasu jest zawsze wyróżnikiem konkretnej kultury zwracają uwagę autorzy opracowania *Rosja. Przestrzeń, czas i znaki*:

⁴ Por. E.F. Taylor, J.A. Wheeler, *Fizyka czasoprzestrzeni*, przeł. B. Pierchalska, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1975.

⁵ J. Szadura, *Czas jako kategoria językowo-kulturowa w polszczyźnie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2017, s. 62.

⁶ *Czas (antropologia)* [hasło], [https://pl.wikipedia.org/wiki/Czas_\(antropologia\)#-Czas_a_struktura_j.C4.99zyka](https://pl.wikipedia.org/wiki/Czas_(antropologia)#-Czas_a_struktura_j.C4.99zyka) [dostęp 19.09.2023].

⁷ Tamże.

⁸ A. Szoltysek, *Język a przestrzeń kulturowa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1985, s. 37.

⁹ A. Szeluga, *O roli kodu kulturowego i jego komponentów w procesie konstituowania znaczenia w języku obcym*, „Forum Filologiczne Ateneum” 2020, nr 2 (8), s. 57.

Przeszłość, przyszłość i terażniejszość – to kategorie opisu świata specyficzne dla aparatu postrzeżeniowego poszczególnych kultur, ufundowanego zawsze na języku, którym porozumiewają się członkowie danej społeczności¹⁰.

Przypisanie językowi roli fundamentalnego elementu kultury wiąże się ściśle z aksjologiczną koncepcją kultury, ujmującą tę ostatnią jako porządek ideacyjny, czyli określone standardy zachowań i działań, standardy, których uczymy się jako członkowie kultury, „forma treści, które ludzie przechowują w swoim umyśle, ich modeli postrzegania, kojarzenia i interpretowania świata”¹¹.

Jak zauważył Edward Sapir, rozróżnienia, które wydają się niezbędne użytkownikom jednego języka, mogą być zupełnie bezużyteczne w języku, wyrastającym z całkiem odrębnej tradycji kulturowej. „Nie ma takich dwóch języków, które byłyby na tyle do siebie podobne, aby można sądzić, że wyrażają taką samą rzeczywistość społeczną” – stwierdza ów amerykański antropolog i językoznawca¹². Każdy język naturalny konceptualizuje świat na swój własny sposób, a mówiący organizuje treść swojej wypowiedzi w oparciu o dany model (obraz) świata. Dotyczy to przede wszystkim pojęć i kategorii uniwersalnych, reprezentowanych we wszystkich językach, a do takich odnosi się czas. W kontekście badań przeprowadzonych przez Edwarda Sapira i Benjamina Lee Whorfa nad językami i sposobami myślenia Indian północnoamerykańskich, warto zwrócić uwagę, że istnieją języki nierozróżniające oczywistych, z naszego (europejskiego) punktu widzenia (stanowiącego konsekwencję myślenia linearnego), płaszczyzn czasowych typu: przeszłość – terażniejszość – przyszłość. Do języków tego typu należy chociażby język plemienia Hopi, w którym umiejscawia się zdarzenia i ustala relacje między nimi w czasie: *rzeczywistym* albo *faktycznym* oraz *możliwym* czy też *prawdopodobnym*¹³.

Pojęcie czasu a pojęcie przestrzeni

Jak zauważa Jurij Stiepanow w pracy *Константы: словарь русской культуры*, czas jako jedno z podstawowych pojęć nauki, filozofii i kultury, charakteryzuje się dużym stopniem ogólności i abstrakcyjności¹⁴. Aby nazwać to, co nienazywalne konieczne są odwołania do bardziej konkretnych sfer życia, a do takich niewątpliwie należy przestrzeń.

Na nieodzowność odniesienia się do kategorii przestrzennych w przypadku modelowania pojęcia czasu na podstawie danych językowych zwraca uwagę Nina D. Arutiunowa, podkreślając, że kluczowe metafory czasu opierają się na znaczeniach

¹⁰ E. Przybył-Sadowska, J. Sadowski, D. Urbanek, *Rosja. Przestrzeń, czas i znaki*, Wydawnictwo Libron, Kraków 2014, s. 235. Por. *Czas w kulturze rosyjskiej*, red. A. Dudek, Księgarnia Akademicka, Kraków 2019.

¹¹ J. Anusiewicz, *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*, Wydawnictwo Uniwersyte- tu Wrocławskiego, Wrocław 1995, s. 3.

¹² A. Schaff, *Wstęp*, [w:] B.L. Whorf, *Język, myśl i rzeczywistość*, przeł. T. Hołówka, Pań- stwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1982, s. 13.

¹³ B.L. Whorf, *Język, myśl...*, s. 324–325, a także 297; por. też E. Tabakowska, *Kognitywne podstawy języka i językoznawstwa*, Universitas, Kraków 2001, s. 19.

¹⁴ Ю.С. Степанов, *Константы: словарь русской культуры*, Академический Проект, Москва 2004, c. 228.

lokalistycznych i dynamicznych¹⁵. Przestrzenne doświadczanie świata, jako bardziej realne i bardziej plastyczne, dominuje nad wyobrażeniami temporalnymi, jest wobec nich pierwotne¹⁶. Niewidoczny i nienamacalny czas „związany najściślej z przestrzenią, wtopiony w nią, nabiera dopiero wartości fizycznej, którą można nazwać i zmierzyć”¹⁷.

Znajduje to odzwierciedlenie w skonwencjonalizowanych związkach wyrazowych typu: **не за горами** (pol. ‘nie za górami’ – w znaczeniu ‘niedługo, wkrótce’), **на носу** (‘tuż-tuż, w bardzo nieodległej przyszłości’). Oba wyrażenia odnoszą się do wydarzeń, które nastąpią w najbliższej przyszłości¹⁸.

W pierwszym z przywołanych obrazów frazeologicznych krótki odcinek czasu, konieczny do nastąpienia danego zdarzenia, zestawiony zostaje z bliską odległością do umiejscowionego w przestrzeni obiektu, którym w analizowanym wyrażeniu są góry: *Наступила весна, не за горами экзамены и каникулы*¹⁹.

Komponent *горы* stanowi wyraźne odwołanie do przestrzennych kodów kultury, czyli zbioru nazw elementów przyrodniczo-krajobrazowych, które pomagają w organizacji przestrzeni, wyznaczają system jej miar, pełniąc funkcję znaków „języka” kultury. Według najstarszych wyobrażeń mitologicznych góry łączą niebo, ziemię i zaświaty, charakteryzują się niejednoznacznością, będąc jednocześnie siedzibą Boga, jak i sił nieczystych, a także miejscem rytuałów²⁰. Zarazem, stanowiąc trudną do pokonania przeszkodę, przeciwstawiane są równinie jako przestrzeni otwartej, szerokiej, ekspansywnej i odbierane jako symbol niebezpieczeństwa. Zestawienie rzeczownika *горы*, jako składnika metafory przestrzennej (na co wskazuje forma narzędnika z przyimkiem *за*), z partykułą przeczącą *не*, tworzy obraz przestrzeni łatwo dostępnej i bliskiej człowiekowi²¹.

Natomiast frazeologizm **на носу**, odwołując się do ludzkiej cielesności jako źródła interpretacji rzeczywistości, punktem orientacyjnym w organizacji przestrzeni

¹⁵ Н.Д. Арутюнова, *Время: модели и метафоры*, [в:] *Логический анализ языка: Язык и время*, Индрик, Москва 1997, с. 51–61; por. też E. Komorowska, D. Stanulewicz, *Метафоры времени в современном польском и русском языках*, «Русская словесность» 2021, № 1, с. 73–80.

¹⁶ А.Я. Гуревич, *Время как проблема истории культуры*, «Вопросы философии» 1969, № 3, с. 74–97.

¹⁷ M. Wojtyła-Świerżowska, *Słownictwo czasu i przestrzeni*, [w:] *Czas – język – kultura*, red. A. Dąbrowska, A. Nowakowska, seria *Язык а Кultura*, t. 19, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2006, s. 69.

¹⁸ Należy podkreślić, że w języku rosyjskim analizowane jednostki frazeologiczne występują zarówno w znaczeniu temporalnym ‘wkrótce’, jak i przestrzennym ‘blisko’: *зима не за горами* (‘wkrótce’) i *магазин не за горами* (‘blisko’); *праздник на носу* (‘wkrótce’) i *Француз на носу, войско без сапог, а им и горя мало* (Салтыков Щедрин) (‘blisko’).

¹⁹ Н.С. Баско, *Фразеологизмы в русской речи: Словарь-справочник*, Флинта, Наука, Москва 2002, с. 139.

²⁰ *Славянская мифология. Энциклопедический словарь*, «Международные отношения», Москва 2002, с. 110.

²¹ *Не за горами*, Фразеологический словарь русского литературного языка (А.И. Фёдоров), <http://rus-yaz.niv.ru/doc/phraseological-dictionary/articles/255/ne-za-gorami.htm> [dostęp: 30.10.2023].

czyni **nos** – element graniczny pomiędzy wewnętrzną i zewnętrzną przestrzenią człowieka, stanowiący miarę maksymalnie możliwej bliskości. Wiąże się to ściśle z linearnym wyobrażeniem czasu i pozycji człowieka w czasie, zgodnie z którym człowiek jest zwrócony twarzą ku przyszłości, a za plecami ma przeszłość²². Stąd też wyrażenie **на носу** używane jest w odniesieniu do zdarzeń, które nastąpią w bardzo nieodległej przyszłości: *Лето-то уж давно прошло; вот и осень проходит, вот и зима на носу*²³.

W oparciu o dane językowe zauważyć można również relację przeciwstawną – przedstawianie stosunków przestrzennych w kategoriach odnoszących się do czasu: *двухдневный путь* ('dwudniowa droga'), *трёхнедельное восхождение* ('trzytygodniowa wspinaczka'), *три минуты пешком / в трех минутах ходьбы* ('trzy minuty pieszo, spacerkiem').

Tę wymienną pojęciową, specyficzną nie tylko dla ruszczyzny, interesująco opisuje Tomasz Mann w *Czarodziejskiej górze*:

Czas mierzymy [...] przestrzenią, ale to jest tak samo, jak gdybyśmy przestrzeń chcieli mierzyć czasem, co robią przecież tylko ludzie zupełnie niewykształceni. Z Hamburga do Davos jest dwadzieścia godzin – no tak, kolejną; ale ile będzie na piechotę? A w myśli? Mniej niż sekunda!²⁴.

Wzajemne przenikanie i uzupełnianie się znaczeń lokatywnych i temporalnych można zaobserwować zarówno w naiwnym obrazie świata nosicieli języka rosyjskiego, jak i na poziomie morfemicznym. W tym pierwszym przypadku wystarczy przywołać wypowiedzi typu: *Я приеду где-то около пяти* ('Przyjadę gdzieś koło piątej'), *Жди меня в районе двенадцати* ('Czekaj na mnie koło dwunastej'). Ze-spolenie kategorii czasu i przestrzeni w formach gramatycznych wyrazów natomiast doskonale unaocznia przedrostek **за-** w czasownikach ruchu, oznaczający zarówno przemieszczenie się do wewnątrz obiektu, jak i przebywanie tam przez krótki czas. Na przykład: *зайти, заехать, забежать*²⁵.

Warto podkreślić, że czas i przestrzeń, zlewające się często w jeden amalgamat czasoprzestrzeni²⁶, są pojęciami stycznymi, ale nietożsamymi.

Przestrzeń ujmowana jest w wymiarze substancjalnym doświadczanym zmysłowo, natomiast czas – w wymiarze procesualnym, przez człowieka odczuwanym i konceptualizowanym przestrzennie jako parametr służący do opisu zmian zachodzących w przestrzeni²⁷.

²² *На носу*, Фразеологический словарь русского литературного языка (А.И. Фёдоров), <http://rus-yaz.niv.ru/doc/phraseological-dictionary/articles/191/na-nosu.htm> [dostęp: 30.10.2023].

²³ *Фразеологический словарь русского языка*, ред. А.И. Молотков, Русский язык, Москва 1986, s. 287.

²⁴ T. Mann, *Czarodziejska góra*, posłowie R. Karst, przeł. J. Kramsztyk, Czytelnik, Warszawa 1965, s. 87.

²⁵ Л.Н. Федосеева, *Пространство и время в русской языковой картине мира*, «Культура и цивилизация» 2018, т. 8, № 5А, с. 274.

²⁶ E. Przybył-Sadowska, J. Sadowski, D. Urbanek, *Rosja...*, s. 236.

²⁷ J. Szadura, *Czas jako...*, s. 116.

Z jednej strony postrzeganie czasu bazuje na somatycznych doświadczeniach organizujących nasze poznanie w sposób uniwersalny, z drugiej opiera się na interakcji ze środowiskiem społecznym i kulturowym²⁸. Jacek L. Łapiński uchwycenie czaso-kulturowego wzorca uważa za jeden z podstawowych zabiegów badawczych kultury lokalnej, a samo pojęcie czaso-kultury uznaje za konglomerat trzech elementów: przestrzeni (obszar zmysłowej oglądarkości, sposób komunikacji kulturowej) czasu (modyfikator przestrzeni, bezgłosny język kultury) i kultury (forma komunikacji międzyludzkiej)²⁹.

Czasowa linearność i cykliczność

Według Aleksieja Szmieliowa w języku rosyjskim istnieją dwa alternatywne sposoby ustalania analogii pomiędzy czasem i przestrzenią. Zgodnie z pierwszym, wyobrażenie czasu przeszłego łączy się (podobnie zresztą jak w języku polskim) z kategorią przestrzenną – „tył”: *самое страшное уже позади* ('najgorsze już za nami'), zaś wyobrażenia dotyczące czasu przyszłego – z kategorią „przód”: *впереди нас ждут приключения* ('przed nami nowe przygody'). Możliwa jest jednak odmienna, przeciwna perspektywa, zgodnie z którą przeszłość sytuuje się *впереди* ('przed nami'), natomiast wydarzenia określane jako *задние* odnoszą się do przyszłości (bądź terażniejszości)³⁰.

Na ten paradoks zwraca uwagę Dmitrij Lichaczow, analizując historyczny materiał staroruskich latopisów, gdzie określenie *передние князя* (dosłownie 'przedni kniaziowie') odnosi się do książąt panujących na początku, a *задние князя* (dosłownie 'tylni kniaziowie') – określa tych, którzy sprawowali władzę w czasach mniej odległych. Przywołane struktury językowe kryją w sobie przeświadczenie, że świat jest nieruchomy, natomiast porusza się czas. To, co już było, idzie z przodu (*предшествует*), a to, co dopiero nastąpi, podąża śladem (*следует*), czyli jest z tyłu³¹.

Odnaleźć tu można elementy cyklicznego postrzegania czasu, bowiem to, co dzieje się obecnie, powtarza to, co wydarzyło się kiedyś³². Przyszłość stanowi ślad przeszłości. Stosując czasowniki *предшествовать* i *следовать* użytkownik języka

²⁸ Tamże, s. 115–116.

²⁹ J.L. Łapiński, *Przestrzeń-czas i czaso-kultura. Uwagi o komplementarności przestrzeni, kultury, czasu i krajobrazu*, „Studia Ecologiae et Bioethicae” 2006, z. 4, s. 70.

³⁰ А.Д. Шмелёв, *Время в русской языковой картине мира*, [в:] *Русский язык и внеязыковая действительность*, «Языки русской культуры», Москва 2002, s. 316–320; por. też: Т.В. Булыгина, А.Д. Шмелёв, *Языковая концептуализация времени (парадоксы темпоральной ориентации)*, [в:] *Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики)*, «Языки русской культуры», Москва 1997, s. 374–381.

³¹ Д.С. Лихачев, *Поэтика древнерусской литературы*, Наука, Москва 1979, s. 254.

³² Sam wyraz *время* ('czas') – cerkiewizm, który wyeliminował poświadczony w staroruskim rodzimy pełnogłosowy kontynuans psł. *ver(t)men > *verme: *время*, został utworzony metodą sufiksálną od czasownika *вертеть* i pierwotnie oznaczał 'coś wirującego' (*время*, *Этимологический онлайн-словарь русского языка Шанского Н.М.*, <https://lexicography.online/etymology/shansky/в/время> [dostęp 20.09.2023]), co wskazuje zarówno na charakterystyczną dla językowego obrazu świata Rosjan fundamentalną rolę przestrzeni i ruchu w postrzeganiu tego pojęcia, jak i podkreśla zawartą w nim ideę cykliczności, powtarzalności (naprzemienności dnia i nocy).

rosyjskiego widzi przed sobą to, co minęło, a to, co go czeka, co dopiero nadchodzi, znajduje się za jego plecami. Owo zwrócenie się ku przeszłości znajduje odzwierciedlenie również w innych danych językowych, wśród których przytoczyć warto niektóre przysłowia i porzekadła: *иди вперед, а оглядывайся назад* ('idź naprzód, ale oglądaj się do tyłu'); *наперед не загадывай* ('nie wróż przyszłości / nie zgaduj, co będzie'); *завтра обманчиво, а вчера верно* ('jutro jest zwodnicze, a wczoraj – prawdziwe'); *русский мужик задним умом крепок* ('odpowiednik polskiego 'mądry Polak po szkodzie'). Przywołane przykłady wyraźnie świadczą o faworyzowaniu przeszłości i nieufnym, pełnym sceptycyzmu stosunku do przyszłości. Dominuje w nich przekonanie, że terażniejszość w większym stopniu powinna być zdeterminowana wiedzą o przeszłości, niż planami na przyszłość³³.

Model monochroniczny i polichroniczny

Badacze językowego obrazu świata Rosjan zauważają, że

для русского языкового сознания характерна качественная спецификация времени: время – как вместилище событий – является другим названием для жизни, а жизнь мыслится и описывается в категориях времени (мгновений, эпох, моментов)³⁴.

Innymi słowy określanie czasu w rosyjskiej przestrzeni językowo-kulturowej zależy od aktywności, którą jest on wypełniony – w przeciwieństwie do modelu zachodnioeuropejskiego, gdzie jest raczej odwrotnie, charakter aktywności, którą należy się zająć, jest określony przez porę dnia³⁵.

Z obserwacji Edwarda T. Halla wynika, że „złożone społeczności organizują sobie czas na co najmniej dwa różne sposoby”³⁶. Robienie wielu rzeczy naraz Hall określa jako typowy dla Południa i Wschodu (jak również dla kultur tradycyjnych) czas polichroniczny, który kładzie nacisk raczej na angażowanie się ludzi i dokonywanie transakcji niż trzymanie się rozkładu zajęć.

W kulturze polichronicznej sprawy wydają się nieustannie płynąć. Nic nie jest solidne lub stałe, szczególnie plany na przyszłość; nawet najważniejsze plany mogą być zmienione na minutę przed ich wykonaniem³⁷.

W północno- i zachodnioeuropejskim systemie robienia rzeczy po kolei, nazywanym przez Halla czasem monochronicznym, czas jest dokładnie wpleciony w materię egzystencji, determinuje i koordynuje wszystkie poczynania człowieka. Życie społeczne jest zdominowane przez harmonogramy, które umożliwiają skoncentrowanie się na każdej sprawie osobno, a zarazem określają priorytety, na które

³³ E. Przybył-Sadowska, J. Sadowski, D. Urbanek, *Rosja...*, s. 247–248.

³⁴ Е.С. Яковлева, *О понятии «культурная память» в применении к семантике слова*, «Вопросы языкознания» 1998, № 3, s. 62 (43–73).

³⁵ А.А. Зализняк, И.Б. Левонтина, А.Д. Шмелев, *Ключевые идеи русской языковой картины мира*, Языки славянской культуры, Москва 2005, s. 47.

³⁶ E.T. Hall, *Taniec życia. Inny wymiar czasu*, „Muza”, Warszawa 1999, s. 55.

³⁷ Tamże, s. 57.

przeznacza się najwięcej czasu, podczas gdy rzeczy uznane za mniej istotne spychane są na margines bądź omijane, jeśli czasu braknie³⁸.

Czaso-kultura polichroniczna preferuje wykonywanie kilku czynności jednocześnie, przy czym czynności te wykonywane są bez przerwy i do końca lub do momentu pojawienia się naturalnej przeszkody. Ludzie kultury polichronicznej nie mają poczucia straconego czasu, konkretny moment czasu traktują jako punkt odniesienia, ostateczny termin finalizacji jakichś poczynań, na przykład spotkania z przyjaciółmi czy skończenia zlecenia³⁹.

Uczestników kultury polskiej można umieścić pomiędzy modelową niemiecką punktualnością i „luźnym” stosunkiem do czasu, cechującym naszych wschodnich sąsiadów i utrwalonym w stereotypowym ‘ruskim braku dyscypliny’. To, która z norm (zachodnia czy wschodnia) wiezie prym, warunkuje kontekst. O ile opóźnienie pociągu wywołuje irytację, spóźnianie się na spotkania służbowe uważane jest za niekulturalne, to przybycie na spotkanie towarzyskie pół godziny po jego rozpoczęciu traktowane jest najczęściej z przyzwyczajeniem oka (mamy w końcu pojęcie *kwadrans akademickiego*⁴⁰).

Jeżeli chodzi o współczesną kulturę rosyjską, to, według badaczy, cechuje ją mniejsze niż w przypadku Polaków przywiązywanie wagi do punktualności i większa tolerancja dla spóźnień, odwoływania spotkań w ostatniej chwili, ale również pojawiania się znacznie wcześniej, niż to zostało ustalone. Na gruncie językowym znajduje to odzwierciedlenie w rosyjskich określnikach czasu, które z punktu widzenia wzorców zachodnioeuropejskich uchodzić mogą za mało konkretne czy wręcz bezużyteczne. Zalicza się do nich na przykład sformułowanie *в первой половине дня* (‘w pierwszej połowie dnia’), odnoszące się do dowolnej godziny w przedziale od rana do popołudnia. Z perspektywy przedstawiciela kultury Zachodu mało praktyczna i mało komunikatywna jest również specyficzna dla rosyjskich marszrutek (stanowiących odpowiedniki polskich busów obsługujących krótkie trasy) informacja *автобус уходит по мере заполнения* (‘autobus odjeżdża, gdy się zapełni’). Znamienną ilustracją polichroniczności rosyjskiej kultury i teorii rozmytego punktu czasowego stanowi rosyjskie przysłowie *в русский час много воды утечет* (‘w rosyjską godzinę wiele wody upłynie’), które wyraźnie pokazuje, że godzina traktowana jest przez Rosjan w sposób umowny i może się dowolnie „rozciągać” w czasie.

³⁸ Tamże, s. 57–58.

³⁹ E.T. Hall, *Poza kulturą*, przeł. E. Goździak, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001, s. 30–32.

⁴⁰ *Kwadrans akademicki*, czyli piętnaście minut dozwolonego (a niekiedy wręcz pożądanego) spóźnienia, o które nikt do nikogo nie powinien mieć pretensji. Zgodnie z nazwą – pierwotnie oznaczał ‘zwyczajowo dopuszczalne piętnastominutowe opóźnienie, z jakim mogą rozpocząć się wykłady na uczelniach wyższych’. Co ciekawe, początki *kwadrans akademickiego*, tak jak i początki szkolnictwa wyższego w Polsce, wiążą się z Krakowem, a konkretnie z dwoma charakterystycznymi krakowskimi zegarami: na wieży Kościoła Mariackiego i na ścianie Collegium Maius Uniwersytetu Jagiellońskiego, które przez długi czas nie były zsynchronizowane i różnica między nimi wynosiła właśnie piętnaście minut. Podobno był to zabieg celowy, dzięki któremu profesorowie nie spóźniali się na zajęcia; por. *Kwadrans akademicki*, Narodowe Centrum Kultury, <https://www.nck.pl/projekty-kulturalne/projekty/ojczysty-dodaj-do-ulubionych/ciekawostki-jezykowe/kwadrans-akademicki,cltt,K> [dostęp: 30.10.2023].

Stoi ono niejako w opozycji do funkcjonującego w języku polskim powiedzenia, że „czas nie jest z gumy”⁴¹.

Warto zaznaczyć, że długi okres czasu, szczególnie, gdy jest to czas przykrego oczekiwania, w polszczyźnie jest nazywany *ruskim miesiącem* albo *ruskim rokiem*. We współczesnym języku polskim można odnaleźć następujące zwroty świadczące o sposobie recepcji rosyjskiego stosunku do czasu: *czekać na coś ruski miesiąc/rok, robić coś ruski miesiąc/rok*, czyli ‘bardzo długo’; *za ruski miesiąc* ‘w bardzo odległej przyszłości’; *nie widzieć kogoś ruski miesiąc/rok* nie widzieć kogoś dawno’; *spotkać się raz na ruski rok* ‘rzadko, w długich odstępach czasu’ czy *zrobić coś raz na ruski rok* ‘bardzo rzadko, czasami’⁴².

Podsumowując zaprezentowane rozważania dotyczące percepcji czasu w rosyjskiej przestrzeni językowo-kulturowej, można wysnuć następujące wnioski:

1. Podstawową płaszczyzną konceptualizacji czasu w języku rosyjskim jest przestrzeń: kategorie lokalistyczne dominują nad wyobrażeniami temporalnymi i są wobec nich pierwotne.
2. Przeanalizowany materiał językowy świadczy zarówno o linearnym sposobie myślenia o czasie, przy którym *вперед* oznacza przesunięcie zgodnie ze zwrotem osi czasu, jak i o cyklicznym, przy którym *вперед* oznacza przesunięcie w przeciwnym kierunku, czyli tam, gdzie kiedyś coś już się wydarzyło.
3. Zgodnie z typologią wymiarów czasu Halla kulturę rosyjską cechuje polichroniczność. Większy nacisk kładzie się w niej na zaangażowanie człowieka w zrealizowanie określonej czynności niż drobiazgowo przestrzeganie planu zajęć, który nawet w ostatniej chwili może ulec modyfikacji.

Na podstawie przywołanych faktów językowych trudno budować syntetyczny opis czasu jako kategorii kulturowej w ruszczyźnie, można jednak, nawet w oparciu o tak niewielki materiał, wykazać specyficzne cechy rosyjskiej świadomości zbiorowej dotyczące sposobu rozumienia czasu, jako fundamentalnego wymiaru istnienia, porządkującego nasze bycie w świecie.

Literatura

- Anusiewicz J., *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1995.
- Czas (*antropologia*) [hasło], [https://pl.wikipedia.org/wiki/Czas_\(antropologia\)#Czas_a_struktura_j.C4.99zyka](https://pl.wikipedia.org/wiki/Czas_(antropologia)#Czas_a_struktura_j.C4.99zyka) [dostęp 19.09.2023].
- Czas w kulturze rosyjskiej*, red. A. Dudek, Księgarnia Akademicka, Kraków 2019.
- Hall E.T., *Poza kulturą*, przeł. E. Goździak, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001.
- Hall E.T., *Taniec życia. Inny wymiar czasu*, przeł. R. Nowakowski, Muza, Warszawa 1999.
- Komorowska E., Stanulewicz D., *Метафоры времени в современном польском и русском языках*, «Русская словесность» 2021, № 1, s. 73–80.
- Kwadrans akademicki*, Narodowe Centrum Kultury, <https://www.nck.pl/projekty-kulturalne/projekty/ojczysty-dodaj-do-ulubionych/ciekawostki-jezykowe/kwadrans-akademicki,cltt,K> [dostęp 30.10.2023].
- Łapiński J.L., *Przestrzenio-czas i czaso-kultura. Uwagi o komplementarności przestrzeni, kultury, czasu i krajobrazu*, „Studia Ecologiae et Bioethicae” 2006, z. 4, s. 61–74.
- Mann T., *Czarodziejska góra*, posłowie R. Karst, przeł. J. Kramsztyk, Czytelnik, Warszawa 1965.

⁴¹ E. Przybył-Sadowska, J. Sadowski, D. Urbanek, *Rosja...*, s. 241–248.

⁴² J. Szadura, *Czas jako...*, s. 149–150.

- Przybył-Sadowska E., Sadowski J., Urbanek D., *Rosja. Przestrzeń, czas i znaki*, Wydawnictwo Libron, Kraków 2014.
- Rokoszowa J., *Czas a język. O asymetrii reguł językowych*, Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1989.
- Schaff A., *Wstęp*, [w:] B.L. Whorf, *Język, myśl i rzeczywistość*, przeł. T. Hołówka, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1982, s. 5–9.
- Szadura J., *Czas jako kategoria językowo-kulturowa w polszczyźnie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2017.
- Szeluga A., *O roli kodu kulturowego i jego komponentów w procesie konstytuowania znaczenia w języku obcym*, „Forum Filologiczne Ateneum” 2020, nr 2 (8), s. 57–71.
- Szołtysek A., *Język a przestrzeń kulturowa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1985.
- Szulakiewicz M., *Czas i to, co ludzkie. Szkice z chronozofii i kultury*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2011.
- Tabakowska E., *Kognitywne podstawy języka i językoznawstwa*, Universitas, Kraków 2001.
- Taylor E.F., Wheeler J.A., *Fizyka czasoprzestrzeni*, przeł. B. Pierzchalska, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1975.
- Tokarczuk O., *Bieguni*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2007.
- Whorf B.L., *Język, myśl i rzeczywistość*, przeł. T. Hołówka, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1982.
- Wojtyła-Świerzowska M., *Słownictwo czasu i przestrzeni*, [w:] *Czas – język – kultura*, red. A. Dąbrowska, A. Nowakowska, seria *Język a Kultura*, t. 19, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2006, s. 67–72.
- Арутюнова Н.Д., *Время: модели и метафоры*, [в:] *Логический анализ языка: Язык и время*, Индрик, Москва 1997, с. 51–61.
- Аскольдов С.А., *Время и его преодоление*, [в:] *На переломе. Философские дискуссии 20-х годов*, сост. П.В. Алексеев, Издательство политической литературы, Москва 1999, с. 402–410.
- Баско Н.С., *Фразеологизмы в русской речи: Словарь-справочник*, Флинта, Наука, Москва 2002.
- Булыгина Т.В., Шмелёв А.Д., *Языковая концептуализация времени (парадоксы темпоральной ориентации)*, [в:] *Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики)*, «Языки русской культуры», Москва 1997, с. 374–381.
- Время*, Этимологический онлайн-словарь русского языка Шанского Н.М., <https://lexicography.online/etymology/shansky/v/время> [dostęp 20.09.2023].
- Гуревич А.Я., *Время как проблема истории культуры*, «Вопросы философии» 1969, № 3, с. 74–97.
- Зализняк А.А., Левонтина И.Б., Шмелёв А.Д., *Ключевые идеи русской языковой картины мира*, Языки славянской культуры, Москва 2005.
- Лихачев Д.С., *Поэтика древнерусской литературы*, Наука, Москва 1979.
- Фразеологический словарь русского языка*, ред. А.И. Молотков, Русский язык, Москва 1986.
- На носу*, Фразеологический словарь русского литературного языка (А.И. Фёдоров), <http://rus-yaz.niv.ru/doc/phraseological-dictionary/articles/191/na-nosu.htm> [dostęp 30.10.2023].
- Не за горами*, Фразеологический словарь русского литературного языка (А.И. Фёдоров), <http://rus-yaz.niv.ru/doc/phraseological-dictionary/articles/255/ne-za-gorami.htm> [dostęp 30.10.2023].
- Славянская мифология. Энциклопедический словарь*, «Международные отношения», Москва 2002.

Степанов Ю., *Константы: словарь русской культуры*, Академический Проект, Москва 2004.

Федосеева Л.Н., *Пространство и время в русской языковой картине мира*, «Культура и цивилизация» 2018, т. 8, № 5А, с. 271–276.

Шмелёв А.Д., *Время в русской языковой картине мира*, [В:] *Русский язык и внеязыковая действительность*, «Языки русской культуры», Москва 2002, с. 316–341.

Яковлева Е.С., *О понятии «культурная память» в применении к семантике слова*, «Вопросы языкознания» 1998, № 3, с. 43–73.

Время в русском лингвокультурном пространстве

Резюме

Данная статья посвящена русскому восприятию времени в лингвокультурном аспекте. Проанализированные лингвистические данные свидетельствуют о том, что основной плоскостью концептуализации времени в русском языке является пространство, а цикличность и линейность – два альтернативных способа установления аналогии между временем и пространством. Согласно типологии временных измерений Эдварда Холла, для русской культуры характерна полихронность.

Ключевые слова: русский язык, культура, время, пространство, линейность и цикличность времени, монохронная и полихронная модели времени

Time in Russian linguistic and cultural space

Abstract

The article is devoted to the Russian perception of time in linguistic and cultural terms. The analysed linguistic data prove that the basic plane of time conceptualisation in Russian is space, and that cyclicity and linearity are the two alternative ways of establishing an analogy between time and space. According to Edward Hall's typology of time dimensions, Russian culture is characterised by polychronicity.

Keywords: language, culture, time, space, linearity, cyclicity, monochronic and polychronic model

Karina Zajac-Haduch, dr

ORCID: 0000-0001-6246-4909

Instytut Neofilologii

Uniwersytet KEN w Krakowie

e-mail: karina.zajac-haduch@up.krakow.pl

Karina Zajac-Haduch, PhD

Institute of Neophilology

University of the National Education Commission, Cracow